

VI.

A Hítel önmegismerő szociográfiája

A harmincas évek közepétől – pontosabban 1936-tól, a folyóirat születésétől – kezdve új társadalmi csoportosulás teremtett magának közlési lehetőséget: a *Hítel*-é, amelynek alaphangja társadalmi-szociológiai jellegű volt, s ezen belül a romániai magyarság önmagára ébresztésének jelszavát fogadta el. A *Hítel* nem készült kimondottan ideológiai-filozófiai-szociológiai folyóiratnak, de a tömörülés világnézeti magva vezérideológusainak cikkeiből, tanulmányaiból jól kibontható, s éppen ennek a társadalomelméleti töltetnek megfelelően – mintegy meghoszabbításként – jelentkezett az önismerést szolgáló szociográfiai irányvétel.

A *Hítel*-szervezkedés ugyanakkor bizonyos értelemben politikai akciónak is számított, a lapban publikáló írók, szociológusok nem képviseltek ugyan egységes politikai álláspontot, de a vezéregyéniségeik jól meghatározott politikai céloknak megfelelően használták föl a közlési lehetőségeket.

A *Hítel* munkássága az elemzett évtized utolsó részének eseményekben, a nemzetközi viszonyokban beállt változásokban gazdag szakaszára esik, amikor a fasizmus agresszív arculata egyre inkább kirajzolódik, országokat törölnek el Európa térképéről, az Anschluss és München állásfoglalásra vagy hallgatásra készítet embereket, közvetlenül előkészítik és kirobbantják a világháborút. Ugyanez a gyors ütemű eseményalakulás, a politikai erővonalak összekuszálódása jellemezte Románia belső helyzetét is. Elég ha csak annyit jelzünk támpontként, hogy a *Hítel* indulásának évében a választásokon összefogó demokrati-

kus erők figyelemre méltó sikereket értek el a Mehedinti-i és vajdahunyadi körzetben, s két év múlva a demokratikus pártok és csoportosulások összefogását törvényesen egyszerűen lehetlenné tette az új alkotmány és a királydiktatúra. Ilyen körülmények között még az egyes egyének véleménynyilvánításában is gyökeres mutációk mutatkoztak meg aszerint, hogy miként viszonyultak a belső demokráciához, a függetlenség védelméhez, a külső agressziós erők mesterkedéséhez, az egymást követő eseményekhez. Hát még egy olyan szervezkedésben, mint a *Hitel*, amely még az induláskor sem volt egységes nézeteket vallók tömörülése. Ez arra kötelez, hogy az egyes egyének kijelentéseihez, a lap különböző munkatársainak állásfoglalásaihoz mindig társítsuk a dátumot, tudatában annak, hogy egy mozgásban levő korszak meghökkenően változó embereinek adott körülmények között elhangzott álláspontjáról, nem pedig a „*Hitel-vonal*” mindenkor érvényesített állásfoglalásáról van szó.

Mindezeket figyelembe véve szemügyre kellene vennünk (a) milyen világnézeti-elméleti bázisra épült a *Hitel* önmegismerő munkálkodása, (b) milyen politikai háttér húzódott meg mögötte, (c) ennek megfelelően milyen szerepet és helyet biztosítottak – a Gusti-kör nyilvánvaló hatására – az önfeltáró társadalomkutatásnak, s végül (d) milyen területekre terjedt ki ez az önmegismerő szociográfia.

a. Az önismereti tájékozódás elméleti alapja

Talán nem tévedünk, ha már most, a konkrét elemzést megelőzően megadjuk a *Hitel*-csoport hangadóinak önmagunk felé orientálódásában a fő világnézeti-filozófiai koordinátákat (legalábbis az induláskor): vallásos, objektív idealista bölcséleti alapzat, amely a politikai kitekinvés irányában lehetőséget nyújtott (hogy ezt a vonatkozást is anticipáljuk) olyan következtetésekre, amelyek a legkevesebb ellenállást mutatták a szélsőségesen reakciós, néha egyenesen a fasizmushoz közelálló eszmék nyomásával szemben. (Tisztelet a kivételnek, hiszen a *Hitel* oldalain is jelentek meg higgadtabb hangú írások, de ezek általában nem vezérideológusaik tollából.)

A lap nem véletlenül kapta ezt a címet, s a címfejet sem esetlegesen készítették a Széchenyi-féle *Hitel* 1883. évi kiadásának címbetűi után. A folyóirat szerkesztői, a mozgalom irányítói a Széchenyi szellem bevallott folytatói voltak, azzal a megkötéssel, hogy az általuk készített Széchenyi-portré erősen megszépített volt. (Hozzátehetjük: Széchenyi leginkább Szekfű Gyula közvetítésével hatott rájuk, Szekfű volt a *Hitel* számára az, aki az *Erdélyi Fiatalok*-nak Szabó Dezső.) A nagy elődnek, Széchenyinek tulajdonított gondolat, miszerint a „magyar lélek csak a magyar sors formájában él”¹ minden változáson áttetsző, visszatérő motívuma, s egyben az önmegismerő aktivitást vezérlő irányelve volt a hitelesek eszmefuttatásainak.

Ez az általánosság miatt fátyolos Széchenyire hivatkozás nem maradt tartalmatlan frázis náluk. A *Hitel*-csoport az elkoptatott szólamként hangzó megállapítást igyekezett tartalommal megtölteni, tevékenység-normát formált belőle, s ehhez a már jelzett idealista – de a maga módján determinista – társadalomszemléletből kölcsönözték az érveket. Terminológiájukban kezdett összeolvadni a társadalmi meghatározottság, hivatás, miszió, a magyarságról – minden megszorítás és belső tagoltság nélkül – úgy beszéltek, mint bizonyos küldetés végrehajtójáról. Ekképpen az önismeret lényegében ennek a ráncszabottságnak a megismerését jelentette. Csak-hogy ez a miszió az ő szemükben nem a történelmi körülmények természetes terméke, hanem valamilyen kívülről jövő misztikus erő kényszere volt.

A *Hitel*ben az újból és újból visszatérő küldetés, miszió, hivatás, sors szavak üres csengésébe filozófiai motívumok is keveredtek, s ezek tartalmukat tekintve fő pontjaikban támadhatók. Mindenekelőtt: ebben a társadalom-látásban a nyilvánvaló idealizmus (idealizmus: hiszen a hivatást kívülről ráncrótta valamilyen szellemi erő) határozott fatalizmussal keveredett, mégpedig a fatalizmusnak azzal a válfajával, amely a ránc-kényszerített törvényszerűségekkel szemben a tehetetlenséget sugallta.²

A gondviseléstől származtatott küldetés tézisének – az elméleti-filozófiai gyöngeségén (idealizmusán és mechanikus jellegén) túl – volt egy másik sebezhető pontja: az, hogy „egy-egyforma”, vagyis valamilyen összemzeti misziót tételezett, a *Hitel*-csoport zöme „a” ma-

gyarság determinált hivatásáról elmélkedett, s általában mellékesnek tartotta az erdélyi magyarság sokat hangoztatott sajátos élethelyzetét. Nem véletlen, hogy egyesek az „idő feletti” Széchenyi szellemét idézték. A hazai viszonyok specifikumát aláhúzó transzilvanizmus természetesen összeütközött a *Hitel*-gárda „összmagyarhivatás” elméletével.

Tévedés ne essék. A *Hitel*nek e viszonyítási pontként fölvetett küldetés-közösség teóriája nem zárta ki a partikulárisnak a kitapintását. Paradox módon a hitelesek következetlenségét kell pozitívan értékelnünk: az elméletileg hangoztatott tér-idő feletti elhivatottság eszméjét nem vezették végig következetesen, s a teóriának praktikába hajlásakor, vagyis a szociográfiai vizsgálódásaikban nagyon is a konkrét tér és idő specifikus körülményei között élő itteni magyarság lét-determinánsait keresték. A belső megosztottság tehát újból felszínre került, valamilyen kettősséget figyelhetünk meg a *Hitel* köré felsorakozó értelmiségiek munkásságában: egyesek konkrét tájékozódása és mások elméleti indokai nem mindig fedték egymást. A társadalom-filozófiai régiókban mozogva a helyi adottságoktól inkább elvonatkoztatott egységes magyarság-hivatásról értekeztek, s ennek sajnálatos következménye lett: soraikban könnyen meghallgatásra talált az egyre inkább fasizálódó egyes magyarországi körök „nagy magyar küldetésre” áhítózó felfogása. Nem véletlen, hogy a bécsi döntés után ez a folyóirat volt az, amely a folytonosságát és az új viszonyokba való zökkenőmentes átmentését minden nehézség nélkül biztosítani tudta.

Az említett kettősség többek között abból is eredt, hogy az „összmagyar misszió”-t könnyebb volt megfogalmazni, mint alkalmazni, az absztraktságból a konkrétság felé haladva – a szociográfiai önismeret köre felé közeledve – nem kis nehézségekkel találták szembe magukat azok a hitelesek, akik a konkrét vizsgálódás útját választották. E nehézségek megértéséhez azoknak a társadalmi viszonyoknak egyes sajátosságaira kell utalnunk, amelyek közepette a „küldetés-hivatást” igyekeztek tartalommal telíteni.

A *Hitel* olyan körülmények között kezdte tevékenységét, amikor a romániai magyarság – a lapban használt terminológia szerint – a „második körbe” jutott. A „második kör” teóriája Albrecht Dezsőtől, a folyóirat főszerkesztőjétől származott. Szerinte az első kör az 1921-es

Kiáltó szó-val kezdődött és az új viszonyokba való szerveződés ívjét jelentette, majd másfél évtized után elindult az újabb kör, amely most már (akkor) – a szerzett tapasztalatok birtokában – azt vallja jelszavának, hogy *nem lehet*. Nos ebben a „második kör” tézisben – ha nem általánosítunk – *egyes egyénekre* vonatkozóan valóban akadt valami igazság. A „nem lehet” hangadója a Romániából eltávozó Makkai Sándor volt, aki a budapesti *Látóhatár*-ban megjelent cikkében azt fejtegette, hogy az „első kör” beépülés-tendenciája csődöt mondott, kisebbségi formában egyszerűen *nem lehet* élni. S Makkai hangjának a határainkon innen is volt visszhangja. Tagadhatatlan, hogy *egyesekben* eluralkodott a „képtelenség így élni” hangulat.

Albrecht tehát tünetet észlelt, még akkor is, ha ezt fölnagyította. S éppen ezek a hangulati elemek voltak azok, amelyek nem kis gondot okoztak a *Hitel*-csoport azon tagjainak, akik az „összmagyar-hivatás” elméletét érvényesíteni akarták. A főként áldilemmát így lehetne megszövegezni: vagy föl kell adni magyarságunkat, mivel – Makkaira hallgatva – *így* és *itt* nem lehet élni, vagy meg kell tartani a „globális magyar misszióval” együtt, akkor viszont ellent kell mondani Makkainak, mert igenis *lehet* ilyen körülmények között is a gondviseléstől megkülönböztetés nélkül ránk rótt küldetésünket teljesíteni. Albrecht ezt a második verziót választotta. Alapgondolatát Reményik Sándor verse adta: *Ahogy lehet*. A Makkai-féle „nem lehet”-tel szemben a „lehet, mert kell” vált zsinórmértékké. Tehát mégis *lehet*, sőt *kell* is *itt* és *így* élni, persze az „ahogy”-ról sem megfélemezve, vagyis a „lehet”-et megszabott viszonyokhoz kell mérni.

Ez az albrechti elmélet tartalmazta azt a pozitív mondanivalót, hogy itt és ilyen körülmények között lehet élni, vagyis elutasított minden defetista, a romániai magyarság fölött halálharangot kongató s kilátástalanságot hirdető teóriát. A *Hitelben* vallott „lehet, mert kell” társadalmi *szükségletet* fejezett ki, s éppen ezért fordulhatt elő az, hogy a baloldaltól oly távol álló e csoportosulás hangja – ebben a vonatkozásban – nem ütött el azokétól, akik egyébként eszmei ellenfeleik voltak. Csak-hogy a *Hitelben* a *szükséglet* – a *lehet* és *kell itt* és *magyarként* élni – megértése nem társult a *szükséglet* valószínűsítő lényegének átélésével. A *Hitel*-csoport nem egy

tagja nem állt meg a *lehet* és *kell* egyszerű megfogalmazásánál, tovább ment: indokolni próbálta *miért* és *hogyan* biztosíthatja létét a romániai magyarság, s az alátámasztásra szolgáló, ugyancsak főleg elméleti érvek már felszínre hozzák a csoportosulás egyes szóvivőinek melléfogásait, s azt, hogy a szükséglet *hirdetése* még nem a szükséglet *kielégítésének* a felismerése.

Albrecht Dezsőben így érlelődtek a kérdések: ha a múltban a magyarság „egyetemes missziója” az volt, hogy védje a kereszténységet, vagy az erdélyi fejedelemségnek az, hogy a protestantizmus védőbástyája legyen (vagyis nagy *eszmék* elé tartott pajzsot), ugyanilyen, a szellemségben megnyilvánuló hivatása kell hogy legyen a ma élő magyarságnak is.³

A *Hitel*-csoport hadakozott a Magyarországról megszólaló Makkai „nem lehet”-jével, de ezen a ponton, a szellemség tekintetében sokan a legnagyobb mértékben egyetértettek most már a nem az országot elhagyó püspökkel, hanem a *Magunk revíziója* írójával. Makkai könyve ugyanis lényegében ugyanúgy vetette föl a kérdést: az erdélyi magyarság hivatását és hivatástudatát kizárólag az eszmeiségben látta. Ekképpen az itt élő magyarságnak – szerinte – kettős feladata marad: kultúráját egyetemessé kell tennie, vagyis föl kell emelkednie a „humánium örök magaslataira” és – kisebbségi helyzeténél fogva, s mivel nem rendelkezik politikai hatalommal – önállóan fejlesztenie kell saját szellemi és erkölcsi életét.

A *Hitelben* átmentett Makkai-féle szellemség-miszzióban akadt racionális mag is. Az önmagunk felülvizsgálása, a múlt kritikai fölmérése, kultúránk egyetemessé tétele, a szellemség hivatásként történő bemutatása és így tovább mint elvont követelmény csak dicsérendő, s a mának is szól. Végül is ma a szocializmus körülményei között minden nemzetiségnek egyik hivatásszerű feladata ápolni a szellemségében, művelődésében mindazt, ami nemes, értékes, másokkal megismertetni ezeket a kincseket, s így egyetemessé növeszteni őket, nem is beszélve a múlt bíráló felülvizsgálatáról, amely a marxi-lenini filozófia értékmérő funkciójának érvényesítésével napjainkban terebélyesedik ki. Csakhogy a Makkai–Albrecht-i önrevíziós követelmény nem maradt elvont általánosság: náluk ez a korparancs kézzelfogható tartalmat hordozott, s ebben már nehéz fölfedezni a ma felé irányuló kommunikációt. Az ő szemükben a szellemség-

rendeltetés a „humánium magaslatán” azonos volt a keresztény eszmeiséggel, az erkölcsi tökéletesedés pedig a krisztusi tanítás teljesebb érvényesítésével. Így a szellemápolás ráncszabott hivatása jócskán leszűkült, egyre inkább eltávolodott az igazi eszmeiség istápolásától.

Van azonban ennek a missziós tudatnak egy további következtetése is. Ha az itt bemutatott értelemben vett szellemiség jellemzi a romániai magyarságot, akkor – a *Hitel* egyes munkatársainak logikája szerint – az együvértartozás mindenekfölött áll, az a bizonyos hivatás egyaránt kiterjedt minden itt élő s a közös eszmeiségből egyaránt részesülő magyarra. S ennek az általuk fölépített következtetés-láncnak folytatása is volt: ha az egy-szellemiség fogja át a romániai magyarság minden tagját, akkor a vezetést azoknak a személyeknek, csoportoknak kell átvenniük, akik és amelyek a legteljesebben kifejezik ezt a gondolkodás-homogenitást.

De ez már a *Hitel* indulásakor meghirdetett önismeret politikai mozgatói felé mutat.

b. Az önismeret politikai háttere

A *Hitel*ben propagált társadalomszemléletnek megvolt a jól meghatározott osztálygyökere, politikai tartalma. Albrecht azon panaszkodott, hogy Erdélyben nincs vezető osztály, amelyben maradéktalanul kifejeződne az itt élő magyarság szellemisége, feladatai, hivatása, amely átvehetné ennek a – szerinte csak látszat-megosztott – nemzetiségnek a vezetését. Ki kell tehát termelni ezt a politikai-gazdasági-szellemi vezető réteget. Hogy kikből? Nyilván azokból, akik a ránc kiszabott hivatást a legjobban fölismerik és tudatosítják önmagukban. „Ha végigutazod Erdélyt – írta Albrecht –, majdnem mindenütt, a legkisebb faluban is, találsz mágnást, birtokost, papot, tanítót, ügyvédet, orvost, kereskedőt, iparost vagy gazdát, akiben ég a felemelkedés vágya, akiben vívódik az örök magyar lélek, akinek segítségre és munkára tárulnak karjai. Pompás, drága magyarok, nagyszerű közösségi alanyok ők, akiknek vállaira bátran reá lehet helyezni az új idők minden terhét.”⁴ Íme tehát, kikből akarta kialakítani Albrecht az „új nemességet” (1936-ban), azt az egyedül a vezetésre hivatott erőt, amely a társadalmi ráncmértségnek eleget tud tenni.

Nagyon ismerős gyakorlati következtetések bontakoztak ki az „új nemesség” vagy a „szellemi elit” szerepét követelő teóriából, de ezek a konklúziók jócskán meghaladták a társadalomszemléleti vizsgálódást, inkább a *Magyar Párt* stratégiájának és taktikájának körébe vágó formulába sűrítődtek ekképpen: hadd magad vezettetni a mágnás-birtokos-pap-ügyvéd stb. – vagyis az irányításra állítólag mandátummal rendelkező – réteg által. Közismerten elhamarkodott általánosítás eredménye ez a prakticista „utolsó szó”, a történelem során sokszor bejárták ezt az utat. A recept egyszerű: előbb el kell mosni a nagyobb közösségeken belül az alapvető érdekellentéteket (persze ezt csak szóban lehet), aztán a valóságban tagolt, de mégis homogénnek bemutatott kollektivitás egyik rétegének az érdekeit egyetemes, az egész közösséget érintő érdekként kell bemutatni.

Ezt az utat választották a *Hitel* hangadói. Egy kis csoport szűk politikai érdekeit nagyították föl, tették meg a teljes struktúra összérdekévé. Az osztályhatárok nélküli közösség tézisé, amelyre a vezetésre rendeltetett „új nemesség”, az „elit” létjogosultsága érdekében nagy szükségük volt, igyekeztek a legkülönbözőbb érvekkel alátámasztani.

Érdemes megjegyezni, hogy a vezetésre hivatottság, vagyis az „elit” eszméje a maga idejében nem a *Hitel* egyes munkatársainak kizárólagos elméleteként keringett, megtaláljuk a korabeli román társadalomszemléletben is. Rădulescu-Motrura gondolunk, aki a társadalmi determináltság feltétel nélküli híve volt, s egyebek között az „elhivatottság” fogalmával igyekezett magyarázni a társadalmi jelenségeket, különbséget tett az ilyen hivatással rendelkező és nem rendelkező személyek között. A *Vocația* című munkájában egész filozófiai elméletet dolgozott ki erre vonatkozóan, s ennek egyik alaptézise szintén az volt, hogy ki kell termelni a vezetésre hivatottakat. Ebben az eszmei rendszerben az „irányításra hivatottság” nem valamilyen „erre születettség”, Rădulescu-Motru nem az apriorizmus, nem az „eleve-meghatározottság” oldaláról közelítette meg ezeket a hivatást betöltő egyéniségeket, szembe fordult a mechanikus társadalom-determináltsággal. Igyekezett *belülről* magyarázni, szerinte az elhivatottság személyiségeit maguk a történelmi viszonyok sodrása veti felszínre. S ez elfogadható oldal az el-

méletében. Csakhogy – akár a *Hitel* egyes szóvivői – túlbecsülte a vezetés hivatását betöltő rétegek szerepét.

Nyilván ez alkalommal is inkább párhuzamosságról van szó, nem állíthatjuk, hogy Rădulescu-Motru hivatottság-teóriájának hatására született volna a *Hitel*ben kifejtett elképzelés. Az viszont tény, hogy mindkét oldalon azonos módon értékelhetjük ezt az egymást jobbra fedő elméletet: az „energetikai perszonalizmus” kidolgozójának a munkásságában a *Vocația* című munka a szerző sok szempontból pozitívan értékelhető társadalmelfogásának idealista revízióját adja, s így az életműhöz viszonyítva visszalépést jelent; a *Hitel*ben terjesztett elit-elmélet hasonlóképpen visszahúzó ballaszt azokkal a szimultán törekvésekkel szemben, amelyek a nép önmegszervezésében, nem pedig a kiváltságosok hivatástudatában kereste a továbblépés feltételeit.

A társadalmi elit tézisének tartópillére az érdekellentét-zónák állítólagos eloszlásának tételezése volt. Albrecht azonban nem elégedett meg ennyivel, a társadalmi kiváltságosság-teória szavahihetőségének szavatolása érdekében az érdekösszeütközések eloszlásának távolabbi (vélt) okát is igyekezett kijelölni, s ez – állítólag – nem volt más, mint a politikai hatalomváltozás. Így érvelt: „A kisebbségi sors az elé az új feladat elé állította a magyarságot, hogy mindazokat a közösségi szükségleteket, amelyeket addig az állam elégített ki, társadalmi úton pótolja. A társadalom irányító és feladatokat megszabó rétege viszont, ugyanaz a sorsfordulat által, amely ez elé az új feladat elé állította, életlehetőségeit vesztette el. Egyfelől bekövetkezett tehát a társadalom felbomlása, más oldalról viszont egyre sürgetőbbben jelentkezett a társadalmi szervezés szükségessége: bontó és építő tényezők keveredtek tehát össze, sokszor egy emberben is összekuszáltnan egész társadalmunkban”.⁵ Ez tehát az a premissza, amely elvezet a következtetéshez: „Kisebbségi sorsban nem fejlődhet ki olyan mérvű osztálytagozódás, mint az önálló állami létben és az eddigi elválasztó falakat gyorsan mossa, mállasztja az idő”.⁶

Ezt az Albrecht-féle konstrukciót nem lehet egyetlen kézlegyintéssel elintézni, mondván: tipikus burzsoá elmélet. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a *Hitel* szerkesztője a teóriát alátámasztó levezetésekor tényekből indult ki: a hatalomváltozás következtében valóban az a helyzet állt elő, hogy a romániai magyarság közösségi

szükségeit állami úton nem lehetett kielégíteni. Ez tényleg érintette az itt élő magyarságot a maga egészében. Való igaz az is, hogy az adott körülmények között az önmegszervezés, a saját intézmények és szervezeti formák voltak hivatva arra, hogy a romániai magyarság létét organizált keretek közé tereljék. Az sem kétes, hogy – ugyancsak a hatalomváltás következtében – az itt élő magyarság régi politikai vezető rétege (nyilván a kizsákmányoló osztályokról van szó) javarészt elvesztette az irányításhoz szükséges, államilag biztosított feltételeket. Vagyis a megszervezésnek új módozataira volt szükség. Csakhogy a *Hitel* teoretikusa ebből az általános szükségletből csupán azt ragadta ki, ami az általa képviselt társadalmi réteg szempontjából politikailag elsőrendű volt, azt ti., hogy új strukturáltságot kell biztosítani a régi vezető társadalmi csoportok politikai aktivitásának. Az Albrecht-féle követelés nyilván nem újkeletű, hiszen a *Magyar Párt* jórészt eleget is tett ennek az újjászervezési szükségletnek. Csakhogy a *Magyar Párt* nem volt az egyetlen politikai szervezet, bár céljaiban az egész itteni magyarság politikai életének irányítója akart lenni. A különböző csoport-, közösségi és osztályérdekek egyaránt igényelték a maguk szervezeti fölépítését. Ez nemcsak a felekezeti vagy gazdasági (pl. EMGE), kulturális, tudományos stb. vonatkozásban mutatkozott meg, hanem osztályalapon is. A *Román Kommunista Párt* irányításával működő MADOSZ, a párt szavát hallató lapok, legális és féllegális szervezetek létezése mind azt igazolta, hogy az osztályfalak nem mállanak, hanem egyre élesebben ki-rajzolódnak. Az elválasztó falak Albrecht-féle lerombolása csak hiú ábránd maradt.

A *Hitel* köré fölzárkózók egy csoportja azonban nem vett tudomást minderről, kitarzott a „minden magyar egy táborba” hamis illúzió mellett. S ez kihatott a folyóirat további politikai pályafutására is, meghatározta a *Nemzeti Újjászületés Frontjával* kapcsolatos magatartását. Való igaz, hogy a *Román Kommunista Párt* kezdetben a fasiszmus ellen fölhasználható szervezeti formának tekintette ezt a frontot, amelyben részt vett az akkori román közélet és tudomány több kiváló egyénisége, Dimitrie Gusti mellett Mihail Ralea, Cezar Petrescu és mások. A *Hitel* viszont nem ennek a lehetőségnek a feltételezésével közeledett a *Nemzeti Újjászületés Frontjához*, hanem azért, mert ennek a szervezetnek a csalóka osztályfölöt-

tiség jegyében kellett működnie, s az Albrechttel egyetértők igen jól el tudták képzelni a magyarságot is e szervezeti formában, amely a „pártütés”, a „széthúzás” fölhasználására hivatott.

Íme tehát, milyen távoli politikai következményei voltak a szellemiségben keresendő egység és az osztályhatár-elmosás tézisének. Ide vezetett a felemás szembeállítás és mégsem-szembeállítás Makkaival, a református püspök „magunk revíziójának” elismerése egy új eszmeiség kialakítása érdekében, s ugyanakkor a határokon túl elhangzott „nem lehet”-nek az „ahogy lehet”-tel történő helyettesítése. Való igaz, hogy az „ahogy lehet”, az *itt* és *magyarként* élni lehetőségének a hangoztatása a kétségbeesett és lemondó „nem lehet”-tel szemben bizonyos vonatkozásban kedvező hatást gyakorolt az akkori hazai közvéleményre, de az is kiderült, hogy a *Látóhatár*-ban cikket író Makkaival szemben mégsem lehetett eredményesen fölhasználni a *Magunk revíziója* íróját, a szellemi önösszeszedés, a megosztottság nélküli eszmei egység nem lehetett alkalmas arra, hogy az idő követelményeinek megfelelően hangoztatni lehessen a „lehet, mert kell”-t.

A társadalomszemléleti ferdeségeket kiegészítő politikai elcsúszás a jobboldal osztályfölöttiség-délibábja felé gyakran ellentétpólust alkotott a konkrét szociológiai vizsgálódással, amely eredményeiben vagy következtetéseiben nemegyszer ellentmondott az elméleti téziseknek és a politikai háttérnek. Ez az opozíció a sokszor említett belső megosztottság eredménye. A belső tagoltság többek között a fentebb bemutatott Makkaihoz való viszonyulásban s az ebből kikerekedő politikai állásfoglalásban is megnyilvánult. A *Hitel*-Makkai eszmei párviadal és a *Hitel*-csoporton belüli társadalomszemléleti-politikai tagozódás egyáltalán nem elhanyagolható mozzanat a lap életében. Az egység hiányát jól példázza Szemlér Ferenc fejtegetése, aki a folyóirat hasábjain a *Hitel* egyes teoretikusainak hangjához mérten disszonánsan vetette föl a „Makkai komplexum” elméleti-politikai implikációinak kérdését. A kisebbségek kilátástalan létének tézisével szemben Szemlér álláspontja volt a leghiggadtabb és társadalombölcséletileg-politikailag leginkább megalapozott.

De nézzük csak meg közelebbről ezeket a Makkai ellen fölhozott ellenérveket. Makkai azt állította, hogy a kisebbségi probléma *elvileg* megoldhatatlan, s ez „a dolgok lé-

nyegében rejlő természettörvény". Végérvényes és megdönthetetlen ítéletet mondott tehát egy társadalmi jelenségről, és ráadásul még a merev determináltság bélyegét is ráütötte a megállapításra hitelesítés céljából. Szemlér első – szerintünk nagyon megalapozott – ellenvetése az volt, hogy ez alkalommal nem lehet megfellebbezhetetlen természeti törvényszerűségről beszélni, mivel a társadalomban egyáltalán nincs a *természeti törvények formájában* ható törvény.⁷ Szemlér fejtegetéseiből nem a társadalmi törvények tagadása derül ki – éppen ezért fejeztük ki egyetértésünket a több évtizeddel ezelőtti írás alapmondanivalójával e tekintetben –, hanem az, hogy a szubjektív tényezőknek igen nagy szerepük van a társadalmi törvényszerűségek működésében.

Így tehát Makkai egyik konkrét tételével – végérvényes és megdönthetetlen természeti törvény az, hogy a kisebbségi kérdés megoldhatatlan – Szemlér egy elvi tézist állított szembe: ilyen abszolút érvényű természeti törvények *egyáltalán* nem léteznek a társadalomban.

A Szemlér-érvelés nemcsak helytálló társadalomelméleti állásfoglalás, politikai meghosszabbításában is találunk figyelemre méltó elemeket. Makkai a maga gondolatsémájában többek között azért ítélte szükségképpen halálra a nemzeti kisebbségeket, mert nála a létezés sine qua non feltétele a nemzeti öntudat fölvirágoztatása, márpedig ez, szerinte, a kisebbségi politikai helyzetben lehetetlen. Itt ismét a társadalmi törvényszerűség vonzókörében keringő politikai tézissel van dolgunk. Szemlér jól látta, hogy a nemzeti öntudat kivirágzása mint szükségszerű követelmény és a kisebbségi élethelyzet nem merevül végzetes alternatívába. Szerinte van *politikai* megoldás: a demokrácia útja, amely biztosítja a nemzetiségeknek az élethez való jogot. A demokrácia szavatolja azt, hogy a nemzeti kisebbségek művelődése ne vesszen bele a provincializmusba, s ne legyen pusztulásra ítélt sziget a világkultúra tengerében.

Két egymástól eltérő politikai perspektíva feltételezése csapott itt össze a nemzetiségek jövője tekintetében. Az egyik a Makkaié, a determináltságot hangoztató kilátástalanság teóriája, amely a szellemi kibontakozásnak, valamint a világméretű művelődésbe való bekapcsolódásnak a lehetetlenségéből jutott el pesszimista következtetésekhez. A másik a Szemléré, amely nem zárta ki, de mindenestre lazította a társadalmi determináltságot, s bizonyos

politikai feltételekhez – a demokráciához – kötve lehetségesnek tartotta azt, hogy az erdélyi magyarság is bekapcsolódjék a kultúra nemzetközi vérkeringésébe, s ezzel optimista perspektívákat vetített az itt élő magyarság elé. Olyan körülmények között, amikor a *Hitel* oldalain a demokráciát lábbal tipró fasiszta államszervezkedéssel nem hogy szembefordul, de azzal kiegyező nézetek is keringtek, egy ilyen hang a józanságot sugallta.

Az *Elvek és törvények* című cikket főleg szemléltető példának idéztük arra nézve, hogy a *Hitel*-kör nem volt minden szempontból azonos elméleti-politikai nézeteket valló, egymással mindenben egyetértő értelmiségiek homogén csoportja. A társadalomban még az egymással társuló, tevékenység-platformot kereső erők esetében sem lehet egyetlen egyenes vonallal ábrázolni az aktivitás irányát. Fokozott mértékben áll ez a *Hitelre*, amelyen belül az ideológiai-politikai megosztottság eleve lehetetlenné tette az „egyszerre lépést” egyetlen meghatározott cél felé.⁸

A belső politikai egyneműségnek a hiánya e csoport tevékenységében többek között a Vásárhelyi Találkozóval kapcsolatos álláspontjukon is lemérhető. A fasizmussal kacérkodó szóvivők természetes magatartása az lett volna, hogy elutasítják az együttműködést a baloldallal. S hogy mégsem így történt, s a *Hitel* képviseltette magát a találkozón, az csak azzal magyarázható, hogy léteztek a csoportosuláson belül más mozgásirányok is. Mindenesetre tény marad, hogy a jóval haladóbb *Erdélyi Fiatalok* nem vett részt a népfronti összefogást kifejező találkozón, a *Hitel* viszont – még ha a jobboldal legerősebb támaszaként is –, de képviseltette magát. S már jelenlétük is érdem volt.

A *Hitel*-csoport belső tagoltsága ellenére állíthatjuk: a racionális valóság-mérlegelés jóval kisebb mértékben játszott közre abban az erő-egymásra-hatásban, amelynek végső eredőjeként a *Hitel* általános mozgása megmutatkozott. Ez a vektoriális mozgástendencia: az osztályfőlöttiség ábrándjával elhithetni a módosabb társadalmi rétegek, osztályok állítólagos vezetésre hivatottságát, illetve társadalomelméleti, politikai érveket keresni ennek alátámasztására.

S éppen ehhez a mozgásirányhoz kell viszonyítanunk a Gusti-példára folytatott önismerő szociográfiájukat.

c. Önfeltáró társadalomkutatás – Gusti-követés

A *Hitel* részt vállalt a romániai magyar társadalomtudomány fellendítésében. A folyóirat már indulásakor tisztában volt azzal, hogy az „erdélyi magyar társadalomszemléleten” nem valamilyen fellengős elméleteket, társadalombölcseleti rendszereket, hanem sokkal szerényebben, egyszerűen az önismereti szociográfiai-statisztikai nézőpont érvényesítését kell érteni. A tudományosságnak e higgadt és mértéktartó alkalmazása – elsősorban a Gusti-hatást közvetítő Venczel József révén – abban konkretizálódott, hogy a *Hitel* jól elhatárolta, melyek azok a valóságterületek, amelyeket a társadalomkutatásnak át kell fognia. Az erdélyi magyar társadalomszemlélet – Venczel szerint – „amolyan *statisztikus kimutatás* népünk számarányáról, elszórtságáról, foglalkozásbeli megoszlásáról, gazdasági erőink mennyiségéről és lehetőségeiről, közművelődésünk helyzetéről, egészségügyi viszonyainkról, egyházi és társadalmi szervezeteink szerepéről, a román államban megszerzett közművelődési, gazdasági és társadalom-politikai súlyukról, másrészt *őszinte bírálat* önmagunkról: kihasználatlan gazdasági erők és lehetőségek, hiányzó és nélkülözött közművelődési, jogvédelmi vagy egészségügyi intézmények és szervek számbavétele és megfontolása”.⁹

Az itt felsorolt területek szemrevételezése reális és időszerű tartalmat adhatott volna a *Hitel* önfelmérő társadalomvizsgálatának, ha minden megjelölt lehetőséget valóban kiaknáztak volna, s ha a Venczel által felparcellázott társadalomkutatás nem maradt volna sok vonatkozásban csak szép terv. Pedig ösztönzésben nem volt hiány. Venczelnek a *Hitel*-ben kifejtett egész tevékenységét az jellemezte, hogy – példaadó szociográfiai tanulmányainak közreadásával, de azon kívül is – szakadatlanul a *tudományosság* jegyében fogant konkrét valóságföltárásra sarkallta a szociográfus-kollégákat. A Gusti-mozgalmat pedig azért állította mintapéldának, mert benne a tudományos elmélyülést, a politikai szélfúvástól mentesített tárgyilagos igazságkeresést becsülte. Jól érzékeltte azt is, hogy az erdélyi magyarság körében elsősorban a politikai sokszempontúság s a tudományosság rovására menő politikai csoport-ambíciók fékezik az önmegismerő törekvéseket.¹⁰

A politika és tudományosság merev szembeállítását a *Hitel*-hangadók írásaiban azt eredményezte, hogy nem ritkán a Gustiék iránti rokonszenvükkel és egyetértésükkel takargatták a politikai állásfoglalástól egyáltalán nem mentes viszonyulásukat a falu társadalmi mozgásához. Ez akár a Gusti-kapcsolat furcsaságának is nevezhető: egy ébresztő eszmei buzdítás, a bukaresti iskola falumegismerő és -megváltoztató üzenete alkalmassá vált arra, hogy e mögé rejtőzzék a paraszti létviszonyoknak valóban gyökeres megváltoztatását célzó haladó társadalmi változás-irány elleni föllépés. Ez a különösség akkor került leginkább napvilágra, amikor a Gusti javasolta társadalmi szolgálatot törvényesítették. A *Hitel* a politikamentesség megőrzésének a zálogát látta a faluszolgálat kötelezővé tételében, s főleg azért köszöntötte a törvényt, mert az legális keretek közé tereli a falumunkát. „Röpiratok és titkos mozgalmak helyett tehát – írta Vita Sándor a törvényről – a fiatalság útja a jövőben a falu és a társadalom megismerésén át fog az intézmények és az ország irányításához vezetni.”¹¹ Ez fájt tehát a *Hitel* munkatársának. Úgy látszik, a kérészéletű *Falvak Népe*-nek emléke nem tűnt el nyomtalanul, a röpirat-hangvételnél megírt, valóban adekvát (ha nem is társadalomtudományi) faluképtől félték a legjobban a *Hitel* egyes írói, s a faluszolgálatot a forradalmi változásokat sürgető baloldal semlegesítésének eszközeként üdvözölték. Az evolucionista-reformista lassú falumódosítást óhajtó *Hitel*-közírók így jutottak ellentmondásos helyzetbe: egyfelől az elfogulatlanul objektív faluismeret mint szükséglet, másfelől a szükséglet esetleges kielégítése s a belőle fakadó következtetés (a társadalmi valóság *tényleges* megismerésének természetes konklúziója, az, hogy szükség van forradalmi változásra) sehogy sem férhetett össze. Mindenesre tiszteletre méltó volt bennük, hogy osztályszemléletük határain túl nem lépve ugyan, s a természetes politikai implikációk nélkül (gyakran inkább szavakban, s ritkábban tettekre váltva) vállalták a tudományosan tárgyyszerű Gustimunka analógiájára folytatott nemzetiségi létvizsgálatot.

E tekintetben – mint annyiszor máskor – a Magyarországról „visszaverődő” Gusti-hatás is segítette őket. Szabó Zoltán például a társadalomkutatás célját Gustimódra, vagy legalábbis ehhez közelállóan fogalmazta meg, legföljebb nagyobb súlyt helyezett arra, hogy „lelkiismeret akar lenni a szociográfia, nyugtalanság keltője, a té-

nyek erejével riasztó kép a halogatóknak, akik még mindig azt képzelik, hogy ráérnek".¹² Természetesen figyelembe kell venni azt, hogy ugyancsak megerősítve visszakanyarodtak olyan Gusti-tételek is, amelyek a tárgyilagosságot a pártatlansághoz, politikailag pedig a jobb- és baloldal fölöttiséghez társították.¹³

Növelték az önbizalmat a magyarországi szociológusok részéről jövő, Gusti-módra folytatott falusegítő akciók hatékonyságát kiemelő elismerések is, s nem kevésbé az a komolyság, amellyel a monografikus módszernek a magyarság-kutatásban való alkalmazhatóságát taglalták. Meggondolkoztató volt az is, hogy a *Hitel*ben megszólaló magyarországi szociológusok nem egyszerűen a monografikus elmélet és módszer átvételére, hanem annak az ottani viszonyokra történő, a sajátoshoz idomított módosított alkalmazására utaltak, ami arra figyelmeztetett, hogy a hazai nemzetiségkutatásban is meg kell keresni a tárgyhoz-mért fölhasználás módozatait.¹⁴

A *Hitel*-szociográfusokat nem jellemezte – s nem is jellemezhetette – a Gusti-féle eljárások egyszerű átvétele; történt ez nemcsak azért, mert a monografikusan globális, széles frontú szociográfiai csatárlánc kiképzése a szűkebb és (szűkösebb) keretek között gyakorlatilag lehetetlen volt, hanem azért is, mert e csoportosulás társadalomtudományi alapvetésében előkelő helyet kaptak a saját hagyományok, az erdélyi magyar társadalomvizsgálati előzmények, s ezek folytatását igyekeztek összhangba hozni a monografikus eljárásokból átmenthető pozitívumokkal. Így az a bizonyos hangoztatott tárgyhoz-idomítás szükségképpen jelen volt.

A *Hitel* eredményei között tarthatjuk számon azt, hogy súlyt helyezett a múlthoz és jelenhez kötöttségnek, a szukcesszivitás és szimultaneitás erőtereinek bemutatására, s így a korabeli hazai magyar szociológiai érdeklődést folytatásnak és az egyidejűségen belüli egymásra hatásnak az eredményeként tudta értékelni. Igaz, hogy ez a vonatkozás csak áttételesen kapcsolódott a közvetlen szociográfiai tükröző ténykedéshez – inkább tudománytörténeti értéke volt –, de ennek ellenére az a tény, hogy a *Hitel* hasábjain sikerült beleépíteni a Gusti-befolyásolta korabeli hazai magyar szociográfiát egy folytonos eszmei láncolatba, kétségtelenül eszmetisztázó s gyakorlatot befolyásoló tett volt.

Ez a felelősségteljes vállalkozás elsősorban Szabó T. Attila nevéhez fűződik, aki elmélyült tudományos apparátussal, szaktudósi alapossággal tárta föl az erdélyi magyar társadalomvizsgálat történetét az első lépésektől egészen a legutolsó közleményekig.¹⁵ A szerző szintézisével szemben lehettek és lehetnek fenntartások – az *Erdélyi Fiatalok* azonnal fölháborodott amiatt, hogy Szabó T. Attila feléjük szűkmarkúan osztogatta az elismerő szavakat, s figyelmen kívül hagyta számos cikküket –, de egy tény: az egyre terebélyesedő korabeli falukutatások teljességet megközelítő beleágyazása egy széles tudománytörténeti keretbe feltétlenül hasznára vált az önértékelésnek, tudatosította mit tettünk, s mit nem tettünk meg társadalomtudományi introspekciónkban. A neves tudós higgadtan tárgyyszerű hangja hozzájárult ahhoz, hogy a romantikus hévvel nekigyűrűző falukutatókban fölkeltse a valóságérzetet, rádöbentette a „faluzókat” arra, hogy a jóhiszemű buzgólkodás még kevés, a képzelgés, az erők túlbecsülése, a „sokat markolni” nem vezet kézzelfogható eredményhez. Hogy csak egyetlen példát említsünk: teljes mértékben indokoltnak tartjuk (sőt utólag igazoltnak látjuk) Szabó T. Attila bírálatát az *Erdélyi Fiatalokkal* szemben, nevezetesen azt, hogy egyetlen nyáron végzett munka alapján „egy falu teljes [!] szociográfiáját” elvárni a falupályázat résztvevőitől enyhén szólva illuzórikus volt.

A tanulmányíró a falumunka elevenére tapintott akkor, amikor „a vasárnapi falu szín pompás idilli boldogságú békéjéről festett képet” bírálta, amikor a „számbavevő falukutatást” szorgalmazta, s nem kevésbé célba talált Lewis Sinclairtól idézett következtetése: „Nem nagyon szeretem azt a szónoklást, amely annyira tele van energiával, hogy nem marad ereje a cselekvésre”.¹⁶ A korabeli faluábrázolásból bizony nem hiányzott sem az idill, sem a szószátyárkodás a tettek rovására.

Szabó T. Attila tudománytörténeti horizont-szélesítő tanulmánya, annak ellenére, hogy a múlt és jelen társadalomszemléletében megmutatkozó alapvető ellentéteket nem emelte ki és a „társadalomtudomány” fogalomkörébe sorolta a tudományosságtól távol álló nézeteket, s a valóban tudományos szociológia ismervét pedig nyilván nem jelezte, maradandó szakmunkával gazdagította a két világháború közötti hazai magyar társadalomtudományi irodalmat. A szerző olyan művet közölt, amelyet mint for-

rásanyagot, de mint kritikailag kezelt értékelést is egyetlen későbbi kutató sem kerülhet meg. Ez a tanulmány és Venczel József szintézise az erdélyi falumunka-mozgalmról két olyan forrásanyag, amelynek beható tanulmányozása nélkül senki sem alkothat átfogó elképzelést a két háború közötti hazai magyar önismerő társadalmi vizsgálódásokról.

d. Az önismerő szociográfia területei

A *Hitel*nek a két világháború közötti hazai magyar szellemi életre gyakorolt hatása lehetett kétes értékű, sőt esetenként határozottan negatív a meghirdetett ideológia és a hozzá tapadó politika viszonylatában, de azt el kell ismernünk, hogy a konkrét tényföltáró szociográfiai magunkra ismeréshez kétségtelenül hozzájárult. A valóság-bemutató *Hitel*-közlemények elég széles skálán mozogtak, a főbb sávok: (1) a népmozgás statisztikai-szociográfiai ábrázolása, (2) a népegészség égető problémái; (3) a művelődés és nevelés egyes aspektusai, valamint (4) a közvetlenebb faluismeret témája.

(1) A népesség-mozgás szociográfiájának Venczel József hozzáértő tanulmányai biztosítottak előkelő helyet a magunkat megismerő *Hitel*-törekvésben. A székelyek – jelesül a csíki székelyek – elvándorlásának jelenségét lelkiismeretes szakszerűséggel bemutató Venczel-tanulmányok kiemelkedő teljesítményként kerültek be a két világháború közti hazai szociográfiai irodalomba s talán ez az a téma, amelyet a legnagyobb hozzáértéssel elemeztek a maga idejében.¹⁷ Venczel József a harmincas évek hazai magyar szakirodalmában ritkán észlelt ténygazdag dolgozatai (az adatgyűjtésbe, -feldolgozásba számos „öreg-cserkész” besegített) a statisztika szakemberének tudásával, s a Gusti-nevelés nyújtotta helyzeti energiával szólaltatta meg a számokat, tárt föl tendenciákat, jelzett megoldásra váró kérdéseket. Nem valamilyen „fajpusztulás” fölötti kesergés ez a tanulmánysorozat, hanem a reális helyzet kendőzetlen föltárása, s ha a kiutat megmutató távlatok nem is csillanhattak föl, egymagában a tényállás leszögezése is merész tettnek bizonyult.

Venczel nem valamilyen „új Kemsét” fedezett föl, ahol a lakosság belenyugodna az önpusztító kihalás sorsába. A népszaporulat összehasonlító adatai igazolták, hogy

az egy helyben topogás vagy az elnéptelenedés nem abból ered, mintha az erdélyi magyarság e vérbő, életképes közössége tovább már nem biztosítaná az önfenntartást, sőt a gyarapodás biológiai alapját. A Venczel-féle táblázatokból, az országos és európai szintű összevetésekből kiderült, hogy a vizsgált vidéken a halálozási arányszám, a csecsemőhalandóság százaléka jobb, mint az országos vagy az erdélyi átlag, egyedül a születési arány rosszabb ennél. De mindezeket a korrelációkat összegezõ adat – a természetes szaporulat – fölülte áll mind a romániai, mind pedig az erdélyi szintnek, nem is beszélve más fejlett tőkés országokról. Nem az egyke vagy az abortusz teszi kérdéssé e népcsoport létperspektíváját, hanem az a grafikon, amelyen a természetes szaporulat vonala és a tényleges szaporulat szára között az előrehaladó idõ abszcisszáján mind nagyobb és nagyobb a vonalkázott terület, az a sötét övezet, amelyet „elvándorlási különbözetnek” nevezhetünk.

Mi az oka annak, hogy a természetes szaporulat és a vidék tényleges szaporulata egyre nagyobb és nagyobb mértékben nem fedi egymást? – íme a kérdés, amely a szociológust nem meditatálásra, hanem oknyomozó vállalkozásra serkentette. A válasz igen egyszerű, de ugyanakkor meggyõzõ: a földállomány és a helyi munkalehetőségek, valamint a vázolt természetes szaporulat közötti arány. A népességszaporulattal együtt a megmûvelendõ föld alig vagy semmit nem gyarapodott, s az új munkafeltételek sem voltak olyan arányúak, hogy útját állják a „szerencsét próbálni”-nak. A Gusti-szociológus az egyedikonkrétságig leereszkedve igazolta, miként aprózódik föl nemzedékrõl nemzedékre a földtulajdon: egyetlen nemzetiség csak férfiági leszármazottait számba véve kiderült, hogy egy évszázad alatt megtízszerezõdött a családhoz tartozók száma, a földállomány azonban alig módosult, s így érthetõ, hogy a leszármazottak 23 százaléka elhagyta a falut.

A vidék népességszaporulata és a mezõgazdasági potenciálja közötti egybevetésbõl világosan kiderült: szükségyszerû társadalmi kibontakozás tanúja a szociográfus, nem a csíki székely észjárása, hanem egyszerűen a társadalmi kényszer határozza meg azt, hogy az Ókirályságban vagy más vidékeken keres megélhetési lehetőséget. Sõt Venczel még egy lépéssel tovább ment, s igazolta: nem hogy nem a mentalitás határozza meg ezt a vándor-

lást, hanem éppen fordítva, a vándorlásra kényszerültség nyomja rá determinálólág bélyegét a gondolkodásmódra. A kettős élet – itthon a kisbirtok meg a gyerek, „oda-bent” a kereset – elkerülhetetlenül kihatott a szellemi életre, világnézetre, esetleg ily módon: építsünk falun művelődési házat? – minek, hiszen „van nekünk Bukarestben”.

Venczel *Hitel*-tanulmányai a székely népfölöslegről ékesen bizonyították, milyen jól lehetett sáfárkodni a Gusti-iskolában tanultakkal. A szerző ugyanakkor azt is igazolta, hogy az ország egyetlen sajátos területének, népcsoportjának a vizsgálatakor sem lehet eltekinteni az összevetésre lehetőséget nyújtó monografikus eredményektől. Egyes székely vidékek népszaporulatának jellegzetes problémái csak úgy jelentkezhetnek egy struktúra elemeként, ha az össz-szerkezettel vagy annak más elemeivel összehasonlítva mutatják be őket. Ezt tette Venczel akkor, amikor a Gusti-monografisták Újradnán vagy Cornován gyűjtött adataival, D. C. Georgescu, Roman Cresin és mások értékeléseivel, s az országos szintézisekkel egybevetve értékelte a csíki székelyek egyik létkérdését.

Venczel nyilván elsősorban szociológus, nem pedig szociálpolitikus volt. Ez érződik írásain, amelyekből jórészt hiányzik a társadalompolitikai folytatás. Helyenként az elfogultság vagy az egyoldalúság von le elemzéseinek értékéből. (Így például a falusiak városi proletárrá válását hallgatólagosan valamiféle „deklaszálódásnak” tünteti föl.) A helyzet „megoldására” tett javaslatai pedig abból a feltételezésből indultak ki, hogy az adott tőkés-földesúri viszonyokon belül kell gyógyírt keresni. Ma már tudjuk, hogy az általa kórjelzett betegség gyógyításához a gazdasági szerkezet gyökeres megváltoztatására van szükség. Ennek ellenére az orvoslás néhány elemére rátapintott, olyanokra is, amelyek a szocialista viszonyok között valóban elejét vehetik a nem kívánatos munkaerővándorlásnak. Ezek között első helyen említhetjük a helyi munkalehetőségek kiszélesítését, beleértve a föld kiaknáztatlan kincseinek föltárását.

(2) A népesség-mobilitás szociológiája kapcsolatban állt egy életfontosságú társadalmi kérdéssel: az élelmezéssel. Végső fokon – és valamelyest leegyszerűsítve – az kényszerítette mozgásra a lakosság egy részét, hogy az adott terület, amelyen az emberek éltek „élelmet mosto-

hán adó anyaföld” volt. Ez utóbbi szavak Parádi Kálmántól valók, aki a társadalmi mozgékonyágnak ezt az egyik hajtórugóját, a néptáplálkozást, beható vizsgálatnak vetette alá.¹⁸

Az orvos-szerző hat egymástól távoli helység adataiból kiindulva értékelte a köztáplálkozás helyzetét. Ennek a vádiratnak is beillő tanulmánynak az erénye a szociográfiai rendszeresség, az elhamarkodott általánosításoktól való tartózkodás, s a kegyetlen szókimondás. Figyelemre méltó módszertani kezdeményezés köszönhető Parádinak: iskolás gyerekektől szereztek be a család táplálkozására vonatkozó adatokat. Ezt az eljárást mások is alkalmazták a néptáplálkozás vizsgálatokor.¹⁹ A monografikus szociológia eredményeivel történő korrelálás itt is megtörtént, a viszonyítási alap D. C. Georgescunak a paraszti táplálkozásról írt tanulmánya volt.²⁰ A *Hitel*-szerző és az adatgyűjtő Vita Sándor nem elégedett meg az önmaguktól is megszólaló tények, a pontos heti étrend közlésével, hanem ugyanakkor viszonyokat emeltek ki. Így a táplálkozás és a birtokmegoszlás között, az étkezésre fordított összegnek a jövedelemhez mért arányát stb. Érdekes a szerzőnek az a meglátása, hogy a természetes helyzeten belül, amelyet így lehetne jellemezni: az alacsonyabb jövedelműek rosszabbul táplálkoznak, mint a módosak, a lentről fölfelé haladás során egy ponton törés észlelhető: ott, ahol már van valami kis vagyon, az élelmezés kezd másodrendű kérdéssé törpülni, s előtérbe kerül a birtokéhség, a takarékosági kényszer.

Parádi egész analízise egy alapvető szokatlan ellentmondást igazolt, nevezetesen azt, hogy azok, akik az élelmet legnagyobbbrészt előállítják, többet éheznek mint azok, akiknek megtermelik. Persze a paradoxonon enyhíteni kell: a városi proletariátus viszonylatában ez az ellentmondás nem jelentkezett, s Parádi érdeme, hogy ezt a megszorítást is szemléltette. A hat fölvelt mintaegység közül az egyik ugyanis Kolozsvár külvárosa volt, s bár az innen szerzett adatok eléggé hézagosak voltak, azt föltétlenül bizonyították, hogy a városi szegénység egyáltalán nem élt jobban azoknál, akik az élelem fő előállítói.

Parádi *Hitel*-tanulmánya további felmérésekre sarkaló vészjelnek bizonyult. Az „öregcserkészek” bevonásával Henrich Mihály vitte tovább a gondolatot, s egy jelentős szemponttal kiegészítette a felmérést: kalóriaértékben mérlegelte az elfogyasztott táplálékot.²¹ Az érté-

kelés bonyolultsága miatt a fölvevett minta itt leszűkült, egyetlen faluból szerzett adatokat dolgoztak föl, a következtetések azonban, amelyek ez esetben is összecsengtek a Gusti-kutatások eredményeivel, tágabb alkalmazhatóságuk miatt is pozitívek. A bonyolult kalóriatáblázatokból kitévő, hogy a végzett munkához mérten mennyiségileg több kalóriára, valamivel több fehérjére, lényegesen kevesebb szénhidrátra és zsírra s minőségileg változatosabb táplálkozásra van szüksége a falusi lakosságnak.

A *Hitel*-szociográfusok becsületére válik, hogy eleget akartak tenni a népegészség védelmében rájuk háruló feladatoknak, a falukutatók figyelmét ráirányította a néptáplálkozás visszásságaira, az ebből fakadó káros következményekre, a falvakat tizedelő betegségekre,²² s ha figyelembe vesszük, hogy a faluismeretet kiegészítő falusegítő akciók éppen a bajok orvoslását célozták, akkor a táplálkozás és a népbetegségek figyelmeztető adatait munkaprogram-értékűnek tarthatjuk. Elismeréssel kell emlékeznünk a *Hitel* e területen kifejtett munkájára akkor is, ha ez a vizsgálódás a társadalmi viszonyok októnyező voltát legnagyobb részben elhanyagolta, s így a bemutatott tények inkább az adott objektív helyzetet, mint annak társadalmi gyökereit tárták föl. De ez nem új keletű jelenség, hiszen a Gusti-iskola is jobbára ezt tette, s a baloldal ennek ellenére értékelte, hiszen a lelkiismeretes kiképzett valóság-képből a tudományos társadalomszemlélet alapján le lehetett vonni a benne implikált következtetéseket. Így történt tehát, hogy a *Hitel*hez csatlakozó orvos-gárda végső soron vádiratot írt a tőkés-földesúri rendszer ellen, anélkül azonban, hogy a vádemelést ők maguk valóban a kapitalizmussal szemben nyújtották volna be.

(3) A művelődés- és nevelés-szociográfiai *Hitel*-tanulmányok – színvonalban, mélységben és tematikájukban – nem mérhetőek a mobilitás és közegészség körébe vágó közleményekhez, mivel sokkal halványabban tükrözték az erdélyi magyarság kulturális életének egyik vagy másik oldalát. Néha már a témaválasztás eleve olyan volt, hogy nem adott lehetőséget az átfogóbb általánosítások megfogalmazására, s így a kutatás eredménye megmaradt kis átmérvő szociográfiai vázlatnak, amely egy kiemelt kis-közösség életét pontosan visszaadta, de a tágabb érvényesítésben megőrizte a vázaltszerűséget. Tipikus példája en-

nek Kelemen Béla igen lelkiismeretesen kidolgozott osztály-keresztmetszete, amely egyetlen gimnáziumi osztály tanulóinak társadalmi helyzetéről, iskolán kívüli környezetéről, érdeklődési köréről adott hű leírást, de a távlati összefüggésekbe belehelyezve ez a mikrostruktúra aligha jogosíthatott föl messzematató következtetések levonására.²³ A távlati finalitást, az általános neveléspolitikai javító intézkedések meghozását csak akkor támogathatták volna az ilyen szociográfiai felvételek, ha tömegmérétekben igazolták volna az egyetlen osztályban tapasztaltakat. Kelemen Béla vállalkozása, a folytatás hiányában, megmaradt rendkívül érdekes miniatúrnek, olyan fűszerező adatesoportnak, amelyet a nagyobb lélegzetű tanulmányok készítésekor szemléltetésként szoktak fölhasználni, idézve egyes egyedek szubjektív véleményéből. Így például egy, a tanulóknak a román-magyar közeledésre vonatkozó nézeteit sokrétűen földolgozó szociográfiai műben remek illusztráció lett volna az ilyen szubjektív vélemény: „szükséges a kiegyezés, mivel csak kéz a kézben lehet a tudományokban előrehaladni, ami alapja a politikai közeledésnek”,²⁴ avagy az a pragmatista válasz, amely azért tartotta szükségesnek a közeledést, mert „ebből ránk előnyök származnak”.²⁵

A megválasztott mintadarab kevésbé reprezentatív jellege máskor is leszűkített érvényű részletismerethez vezetett, amelyet mint *alapos*, de nem *átfogó* információt hasznos lett volna összemérni más hasonló egységek adataival. Ilyen volt egyebek között Debreczy Sándor élvezetes közleménye arról, milyen irodalmi preferenciái vannak az egyetemet végzett értelmiségieknek.²⁶ Mivel azonban a kedvenc írók itt bemutatott sorrendje, az irodalmi tájékozódás irányai mindössze húsz diplomásnak a véleményét adták vissza, ez az írás is megmaradt egy izgalmas témát adalék-értékkel kiegészítő kultúra-fölmérő „szövegközi rajznak”. Sokkal teljesebb képet nyújtott a szerző az olvasottság aggasztó helyzetéről akkor, amikor 18 székely község közművelődési adataiból építkezve jellemezte a művelődési színvonalat.²⁷

A *Hite*ben az ideológiai-politikai konfúzió nem egyszer áttevődött a romániai magyarság szellemi-művelődési életét szociográfiailag bemutatni akaró írásokra is. A társadalmi szerkezetéről alkotott torz elképzelés például negatívan befolyásolta a falusi értelmiség közművelő-fa-

lu alakító szerepének fölmérését. Bitay Pál erről a témáról értekezve eleve zavart keltő alaphelyzetet vett föl kiinduló pontul, szerinte a falusi *értelmiség* körébe tartozott a papon, tanítón, a lecsúszott kényszer-nyugdijas jegyzőn és más hivatalnokon kívül a *földbirtokos* is.²⁸ Ilyen besorolás alapján annak a taglalása, hogy egy Küüllő menti faluban a falusi értelmiségnek milyen társadalmi szerepe van, aligha nyújthatott valóságghú ábrázolást.

Az iskola-szociológiai írásokat esetenként az ötletszerűség, a kevésbé átgondoltság és felületesség jellemezte, minek eredményeként a befektetett munka nem állt arányban a szerzett információk hasznosságával. Ennek paradigmaticus esete volt az Albrecht Dezső kezdeményezte falusi iskola-tanulmány, amelybe 11 község tanítói kapcsolódtak be, de a kérdőív ötletszerű megszerkesztése nem sok profitálható anyag birtokába juttatta az anyagfeldolgozásban is járatlan szerzőt.²⁹ A lakásviszonyokra, a ruházkodásra vonatkozó adatok ténymegállapító jellegűek voltak, de vajmi kevés többletinformációt nyújtottak ahhoz mérten, amit a nem-szociológus egyszerű „ránézéssel” is megállapíthatott volna, nevezetesen ahhoz az érzékletesen tapasztalható tényhez viszonyítva, hogy a falusi gyerekek általában rosszul öltözködnek és rossz lakásviszonyok között élnek. A kérdések másik csoportja pedig *véleményt* kért a gyermekektől, de a megfigalmazások olyanok voltak, hogy a válaszokból nem annyira a szociográfiára, mint inkább a gyermek lelkivilágára nézve nyújtottak ismeretet. Egy ilyen kérdésre adott válaszból például: mi szeretnél lenni? – csak áttételesen lehetett következtetni a környezeti hatások gondolkodást formáló erejére, a feleletekből sokkal inkább a gyermeki fantázia tárulkozott ki. Hiszen ugyan mit mond a szociográfusnak az, ha a gyermek püspök, vadász vagy... angyal akar lenni. S ráadásul Albrechtnek vajmi kevés érzéke volt ahhoz, hogy a válaszok mögé gondoljon, s azt boncolgassa például, miért akar oly sok leánygyermek szolgáló lenni, vajon a „cselédnek lenni” vágy, vagy a „belőled úgysem lehet más” beleültetése a gyerekekbe miből fakad. Ami pedig az ilyen, véleményt elváró kérdést illeti: van-e szükség urakra? – ebből a legkevésbé sem derülhetett ki valamilyen „világnézeti” mélységű összefüggés, bár Albrecht így is talált „négy kis forradalmárt”, aki süszégtelennek tartotta az urakat.

Albrecht Dezső iskolaszociográfiai felmérése elvetélt vállalkozás volt, jóllehet a szerzett adatokat más földolgozási rendszerben hasznosítani lehetett. Ez a próbálkozás legföljebb azt igazolta, hogy a szociográfiai valóságismeret mennyire divatos volt a maga idejében, s a *Hitel* szerkesztője úgy érezte, neki is illik ezzel foglalkoznia.

(4) A korszak fő témája – a faluprobléma – nyilván nem eshetett kívül a *Hitel* szociográfiai érdeklődésén. Tipikus szociográfiai falurajzot a *Hitel*-munkatársak ritkán készítettek. Kós Baláznak már értékelt, Bábonyról írt tanulmányán kívül talán csak Incze Lajos Parajdról és Nonn György Csanáosról szóló írását nevezhetjük ilyen műfajúnak.³⁰

Incze faluláttatása amolyan leíró jellegű volt, az adott egységben benne élő szakember megfigyeléseinek, tapasztalatainak tárgyyszerű közlése, nem megszólaltat, hanem ábrázol, de úgy, mintha az a bemutatott valóságnak – a faluközösségnek – saját véleménye volna. A nem tipikusan szociográfiai módszerekkel, eljárásokkal készített tükrözés elég gyakran járt útja ez, amely a két világháború között sokszor elvezetett a felületes, szubjektív benyomásokra alapozó leírásokhoz, de Incze esetében ismét igazolta: nem szükségszerű, hogy a szociográfiai kérdőív vagy interjú-kartoték használata nélkül az „ábrázolat” deformált legyen. Incze a falusiak személy szerinti véleményének kartotékolása nélkül is közölni tudta, hogyan viszonyulnak a cselédvándorláshoz, a katonáskodáshoz, a pénzhez stb., s ha itt-ott az egyediségig le nem vitt véleményel szemben fenntartások lehetnek – így eléggé bizalmatlanul fogadhatjuk azt, hogy a parajdi falusiak állítólag majd hogy nem idillikusan viszonyultak a cselédeskedéshez, nem gazdasági kényszerből fakadó szükségképpen rossznak tartották –, az összkép hitelességét, az igazoló konkrétság ellenére is, általában érezzük. Történik ez egyébként azért is, mert Incze Lajosban (ösztonösen vagy tudatosan?) ott lapult az osztálylátásmód, a társadalmi rétegződésből fakadó súrlódásokban meglátta az osztályellentéteket.³¹

Tisztább osztályképlet alapján készült Nonn Györgynek Csanáosról írt falurajza. A szociográfiai adatszerűség nagyobb súlyt kapott ebben az ugyancsak belülről ábrázoló, inkább helyzetbemutató, mint felmérő falu-tükrözésben. Nonn György írásai marxista ihletettségeknek

nevezhető, ebbe a faluképébe is fölszívódott az osztály tagoltság elve, anélkül azonban, hogy szó szerint jelentkéznének benne marxista tézisek. A szerző az osztályhatárokat mozgékonyaknak fogta föl, meglátta, hogy a tőkés-földesúri viszonyok között a polarizációval együtt végbemegy valamiféle nivellálódás is, főként a „gazdák” birtokainak szétaprózódása nyomán a zsellérek felé történő közeledésben, s ez többek között abban a falusi rétegmozgásban – „tektonikus tünetben” – is megnyilvánul, hogy a gazdák és zsellérek gyermekeinek összeházasodása elé nem gördültek akadályok. A proletársorban élő zsellérség létvitelének realiztikus fölvázolása, olyan összefüggés megragadása, hogy a népszaporulat közvetlen kapcsolatban áll a vagyoni helyzettel, a vagyonszétaprózódással („A születések ismét megszorodnának, ha a szülők biztosítva látnák gyermekeik jövőjét” – írta³²), a törpebirtokok hátrányainak észlelése és a szövetkezés gyógyír-szerepének hangoztatása mind azt mutatja, hogy a falu társadalmi valóságát értő, jól orientált szakember szólalt meg önfeltárási szándékkal a *Hitel*-ben.

A Nonn György megpengette hangok itt-ott visszhangra találtak a lapban, anélkül, hogy az általános irányvétel ez érdemében érintette volna. Illyés Elemér például az egyke kérdését boncolgatva egyetlen falu – Torja – mértékrendjében lényegében ugyanahhoz a következtetéshez jutott, mint Nonn: „az egykének végső oka a földhiány”,³³ azzal a toldalékkal, hogy a birtokmegosztás más „biztonsági szelepet” is találhat magának: a természetes szaporulat körülményei között a „népfölösleg” elvándorlását. Ami pedig a szövetkezeti eszmét illeti, Nonn György buzdítása tulajdonképpen szerves része volt egy, a *Hitel*-ben széles fronton népszerűsített eszmének. A hitelések Vita Sándortól Sály Istvánig számos összefüggésben ecsetelték a szövetkezés előnyeit, egyenesen azt is állíthatjuk, hogy a szociográfiai faluismeret szinte kizárólag ezen a csatornán keresztül torkolt a gyakorlati finalitásba, a tette ösztönzésbe. Különösképpen figyelemre méltó, hogy Sály István milyen szakszerűen ismerte és ismertette a román szövetkezeti mozgalom gyökereit Dobrogeanu-Gherea újjobbágyság elméletétől a kooperáció korabeli eredményeiig.³⁴

Mindehhez hozzá kell azonban tennünk: a *Hitel* általános beállítottságának megfelelően a szövetkezésre sar-

kallás mint a Gusti-munkához hasonló célok felé terelés a legkisebb mértékben sem tekintett túl az adott társadalmi-gazdasági viszonyokon, szó sem lehetett arról, hogy a falu gazdasági helyzetének szociográfiai bemutatásából valamiféle kollektívizmus, a magángazdálkodást minőségileg meghaladó termelési forma körvonalai rajzolódtak volna ki. A *Hitel* ideológiai-politikai koordinátái lehetlenné tették a szociográfiai faluismeret ilyen irányú továbbvitelét.